

М.М.Иманбеков, Ұ.М.Конхашова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Тұлғаның әлеуметтік белсенділігін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық негіздері

Мақалада мектепке дейінгі және кіші мектеп жас кезеңіндегі тұлғаның әлеуметтік белсенділігін қалыптастырудың өзекті мәселелері қарастырылды. Зерттеулерге сүйене отырып, мақала авторлары балалық шақта әлеуметтік белсенділіктің пайда болу және даму ерекшеліктерін ашып көрсетіп, тұлғаның бастамашылдығы мен дербестігін қалыптастыруға негіз болатын психологиялық-педагогикалық талаптарды, бағыттарды ұсынды. Бастамашылдық пен орындаушылықтың көрініс табуы көптеген факторлармен, оның ішінде тұлғаның жалпы даму деңгейімен, балалардың іс-әрекетімен, қоршаған әлеуметтік шындықпен, өзара әрекет ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Сонымен қатар мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағыларға тән іс-әрекет түрлерінде ғана әлеуметтік белсенділіктің алғашқы негіздері пайда болып, дамитындығы туралы пікір айтылды.

Кілтті сөздер: мектепке дейінгі және кіші мектеп жас кезеңіндегі тұлғаның әлеуметтік белсенділігі, балалық шақ, әлеуметтік белсенділік, тұлғаның бастамашылдығы мен дербестігін қалыптастыру негізі, психологиялық-педагогикалық талаптар, тұлғаның жалпы даму деңгейі, балалардың іс-әрекеті, қоршаған әлеуметтік шындығы, өзара әрекет ерекшеліктері, мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағыларға тән іс-әрекет түрлері.

Қоғамдық-тарихи тәжірибені меңгеру және әлеуметтік ортаның әсерімен адам тұлға ретінде дамып, қалыптасады. Өз іс-әрекетінің нәтижесінде адам қоршаған шындыққа белсенді әсер ете отырып, оны шығармашылық тұрғысынан қайта жасап, өзін де өзгертеді.

1980 жылы баланың әлеуметтік белсенділігін қалыптастыру және дамыту мәселесі бойынша шет елде мектепке дейінгі және кіші мектеп жас кезеңі көптеген зерттеушілердің назарын аударды (Ш.А.Амонашвили, С.П.Баранов, Е.А.Ануфриев, Р.Г.Казакова, В.И.Логина, В.С.Мухина және тағы басқалар). Мектепке дейінгі кезеңнен бастап әлеуметтік белсенділікті қалыптастыру бойынша қажырлы еңбектеніп, мақсатқа бағытталған жұмыстар жүргізілуі керек. Осы кезеңнен бастап болашақ тұлға ретінде өзіне, адамдарға, қоршаған ортаға көзқарасы қалыптаса бастайды. Әлеуметтік ережелер мен қағидаларды меңгере отырып бала дамиды. Әрине, әлеуметтену процесі баланың қоршаған ортамен белсенді өзара әрекеті нәтижесінде жүзеге асады. Субъектінің әлеуметтік белсенділігінсіз оның танымы да, шығармашылығы да, іс-әрекеті де дамымайды. Сондықтан балалық шақтан бастап белсенділік әлеуметтік маңызды сипатқа ие болуы керек.

Е.А.Ануфриев тұтастай алғанда белсенділік компонентіне баса назар аудара отырып, адам өмірін жоғары мәнге толтыратын, жағымды қоғамдық құндылықтарға бағытталған, қоғамдық дамуға жетелейтін белсенділікті ғана әлеуметтік деп түсіндіреді [1].

Кейбір зерттеулерде белсенділіктің әрекеттік және мақсаттылық компоненттерінің бірлігі атап көрсетіледі. Мысалы, А.П.Петров әлеуметтік белсенділікті «қоғамды қайта жасауға бағытталған қарқынды дамитын әрекет» ретінде қарастырады [2]. А.К.Рычковтың пікірі бойынша, «әлеуметтік белсенді тұлға — бұл өзіндік қажеттіліктері мен мемлекеттің сұранысына сай, қабілетті, алдына қойған мақсатына қол жеткізе білетін, жан-жақты дамыған тұлға» [3]. Философия, әлеуметтану ғылымдары әлеуметтік белсенділікті қоғамнан адамға қарай принципі негізінде қарастырады, адами факторларды белсендіруге арналған қоғамдық талаптарды зерттейді. Ал педагогика, психология ғылымдары тұлғаның белсенділігін адамнан қоғамға қарай принципі негізінде қарастырады, адамның әлеуметтік ортамен өзара әрекеті тұрғысынан тұлға ретінде қалыптасу заңдылықтарын зерттейді.

Әлеуметтік белсенділік тұлғаны қалыптастырушы факторлардың бірі ретінде және қоғам үшін адамды басты құндылық ретінде сипаттайды. Әлеуметтік белсенділік арқылы адамның өмірлік ұстанымы пайда болады, қоғам дамуына өзінің үлесін қосуға атсалысады, тұлға ретінде өз әрекетін жүзеге асырады. Әлеуметтік белсенділіктің мәні — тұлғаның жаңа қоғамдық міндеттерді атқаруымен байланысты мінез-құлық тәсілдері мен әрекеттер жиынтығының қалыптасуы, өзіндік «Мен» компонентімен тікелей байланысты мақсатының әлеуметтік маңызын сезінуі. Нәтижесінде тұлға өзіне нақты міндеттер жүктеп, жауапкершілік субъектісі болып табылады.

Әлеуметтік белсенділік өз бетінше пайда болмайды, өзіндік қызығушылық пен әлеуметтік бағдардың негізінде жүзеге асады. Жауапкершілік, саналылық, дербестік әлеуметтік белсенділікті сипаттайтын сапалар болып табылады.

Тұлғаның әлеуметтік белсенділігін қалыптастыру тәрбие мақсатының маңызды сапаларының бірі ретінде сипатталады, яғни нақ осы әлеуметтік белсенділік қоғамда адамның күнкөріс амалы болып, оның болашаққа деген талпынысын, тұлға ретінде шығармашылық мүмкіндіктерін ашып, тұлға мен қоғамды біріктіреді.

Сонымен қатар тұлғаның әлеуметтік белсенділігін қалыптастыру педагогика және психология ғылымында ең күрделі және өте аз зерттелген мәселенің бірі болып табылатынын атап өткен дұрыс. Баланы оқыту мен тәрбиелеуде белсенділік принципі талап етілгенмен, тәжірибеде толық жүзеге асырылмай келді. Адамнан белсенділік талап етілді, бірақ бұған қажет жағдай жасалған жоқ. Талаптың өзі орындаушылық аясында шектелді, ал тұлғаның ұсынысына қоғам қызығушылық танытқан жоқ.

Қазіргі таңда мәселе оңтайлы шешімге бетбұрыс жасады. Бұған қоғамды демократияландыру, адамның рухани өмірінің ізгіленуі, ашықтық және жариялылық себеп болды. Жаңашыл-педагогтардың алдыңғы қатарлы тәжірибелері, психологиялық-педагогикалық зерттеулері негізінде жасалған жалпы орта білім беру мен мектепке дейінгі тәрбие концепцияларының нұсқаларында аталған мәселе айқын көрініс тапты. Қоғамдық талаптардың өзгеруі мектепке дейінгі ұйымдар мен мектептердегі білім беру мен тәрбие мақсаттарының да өзгеруіне әкелді. Әлеуметтік индивидтің белсенділігін көрсететін білім мен іскерлікті қалыптастыру мәселесі ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік белсенділіктің әр түрлі формаларында қалыптасып, дамитын адамның жеке тұлғасы басты орынға шықты.

Нақты тәжірибе және арнайы жүргізілген психологиялық-педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік белсенділіктің негізін қалыптастыруда мектепке дейінгі және кіші мектеп жасы сәтті кезең болып табылады. Мұнда бастамашылдық пен атқарушылықты дамыту үшін әлеуметтік қызбалық пен әлеуметтік енжарлықтың көрінуін жеңуде сәтті бастамалар жасалады. Әрине, балалардың белсенділігі үлкендердің белсенділігінен мазмұндық сипаттамасы және көріну деңгейі бойынша ерекшеленеді. Мектепке дейінгі және кіші мектеп жас кезеңінде әлеуметтік белсенділік көбінесе мөлшерлік деңгейде көрінеді және тұлғалық деңгейге өту үшін нақты талаптар қойылады. Сонымен қатар мөлшерлік деңгейді өтпеген адамнан болашақта жоғары деңгейлі белсенділікті күту қиын.

Тәжірибе жинақтамай, білім мен іскерлікті меңгермей өмірде, әлеуметтік жағдайларда, өзара қарым-қатынаста шешім табу қиын болғандықтан, ең алдымен орындаушылық жоғары қарқынмен дамиды. Соңынан тұлғалық құрылым ретінде қалыптасатын бастамашылдық пайда бола бастайды. Ойында, еңбекте, нәтижелі әрекет түрлерінде, қарым-қатынаста, оқуда балалар мейлінше сапалы бастамалар көтере бастайды. Бала әрекетті ұйымдастырумен және орындаумен байланысты ұсыныстар айтуға қабілеттілігі артады. Бұл ұсыныстар әрекеттің нақты мақсаттарына қол жеткізуге бағдарланған. Сонымен қатар біршама дербес айырмашылықтар бақыланған. Сапалы бастамалар мен атқарушылық қабілеттері көрінген балалар аз емес, бұл олардың қарапайым әлеуметтік ұстанымдарының қалыптасқандықтарына дәлел болады. Бірақ әлеуметтік белсенді емес деңгейде қалған балалар да бар. Көптеген ұлдар мен қыздардың сапалы бастамалар көтеруге және сапалы орындауға қабілетті болып, тұлғалық таңдауды жүзеге асыруда психологиялық-педагогикалық тұрғыдан жағдай жасау педагогтың міндеті болып табылады [4].

Әлеуметтік белсенділік психикалық дамудың көптеген көрсеткіштерімен тығыз байланыста дамиды. Зерттеулер көрсеткендей, әлеуметтік белсенді емес балалармен салыстырғанда айқын бастамасы және атқарушылығы бар балалардың функционалдық мүмкіндіктері, көрнекі-бейнелік және логикалық ойлауы, қиялы, қызығушылығы, құрдастарымен қарым-қатынас жасай алу іскерлігі біршама жоғары деңгейде дамыған. Мұндай балаларды құрдастарына әсер ете алу қабілеті бөліп көрсетеді. Әлеуметтік белсенді балалар барлық деңгейдегі құрдастарымен өте жақсы қарым-қатынас жасайды, сапалы бастамалар көтеріп, басқаның бастамасын қолдай біледі, оның орындалуына әсер етеді. Әлеуметтік белсенді емес балалар біріккен әрекетті қиындықпен үйлестіруі мүмкін. Әлеуметтік қызбалық танытатын балаларда бастамалар сапасыз сипатқа ие болып, орындалуында қиындықтар тудырады. Әлеуметтік енжарлық танытатын балаларда белсенділіктің бастамашылдық та, атқарушылық та компоненттері әлсіз көрініс табады.

Мектепке дейінгі және кіші мектеп жас кезеңінде әлеуметтік белсенділікті қалыптастыру мәселесін қарастыра келе, балалардың қоғамдық міндеттерді шешуін қадағалай отырып, олардың тұлғалық дамуын жүзеге асыру керек деп есептейміз. Әлеуметтік белсенді тұлғаны қалыптасуы бұл мектепке дейінгі ұйымда, мектепте, отбасында тәрбие мен оқыту жүйесін үйлестіре отырып, қайта жасау болып табылады. Бұл тәрбиешілер мен мұғалімдерді арнайы оқытып, ата-аналарға кеңестер беруді талап етеді.

Әлеуметтік белсенділікті қалыптастырудың бірнеше бағыттарын ұсынуға болады.

Ең алдымен бала тұлғасының әлеуметтік белсенділігінің негізін қалыптастыруда сәйкес психологиялық жағдай жасау керек. Оның ішінде ең маңыздылары төмендегідей:

- қоғамдық міндеттерді шешуде балалардың әлеуметтік тұрғыдан атсалысуы үшін алғы шарттардың болуы;
- мектепке дейінгілердің және кіші мектеп оқушыларының іс-әрекеттері мен мінез-құлық түрткілерін арттыру тәсілі ретінде эмоционалдық қобалжуларын белсендіру;
- тұлғаның өзін-өзі тануының ішкі механизмі ретінде өзіндік сананы дамыту.

Тұлғаның әлеуметтік белсенділігін қалыптастыруда педагогикалық талаптармен қамтамасыз ету керек, бастамашылдық пен атқарушылыққа негіз болатын нақты әдістер мен тәсілдерді өңдеу қажет. Мұнда көп нәрсе педагог тұлғасына, балалармен ізгілікті, дұрыс қарым-қатынас жасай алу қабілетіне, белсенділіктің көрінуінің дербес ерекшеліктеріне зерттеу жасап, оның дамуын талдауға байланысты. Әрбір педагогтың балада әлеуметтік белсенділікті қалыптастырудың тиімді педагогикалық шарттары туралы түсінігі болып және оны мектепке дейінгі ұйым мен мектепте жүзеге асыра алуы қажет. Мұндай талаптарға мыналар жатады:

- оқыту мен тәрбиелеуде мәселелік принципін енгізу;
- мектепке дейінгі ұйым жаттығулары мен мектеп сабақтарында ойынды қолдану;
- оқу сабақтарының әлеуметтік мазмұнының болуы;
- балалардың топтық өзара әрекетін дамыту.

Аталған талаптар аясында әрбір баланың дербес ерекшелігін есепке ала отырып, бастамашылдық пен атқарушылықты дамытуға бағытталған және іс-әрекеттің әр түрлі түрінде әлеуметтік белсенділіктің қалыптасуына негіз болатын арнайы әдістер қолданылады:

- балаларды танымдық сұрақтарының пайда болуына;
- бастамашылдықтың дербес көрінуіне;
- іс-әрекетті жүзеге асыру барысында ұсынылған бастамаға;
- ұжымдық бастамаға және біріккен әрекетті ұйымдастыру бойынша бастамаға ынталандыру.

Тұлғаның әлеуметтік белсенділігін қалыптастыру жұмыстарын ұйымдастыру бойынша педагогтарға көмек көрсетілуі керек. Осы мақсатта мектепке дейінгі ұйымда және мектепте арнайы психологиялық қызмет жұмыс жасауы керек, оның негізгі міндеті баланың психикалық дамуын зерттеу, баланың әлеуметтік белсенділігін қалыптастыру саласында түсінігін кеңейту үшін педагогтар мен ата-аналармен жұмыс және т.б. болып табылады. Психологиялық қызмет ата-аналармен жұмысқа басты назар аударуы қажет. Кейбір отбасыларда тәрбиеге, оның ішінде баланың белсенділігін қалыптастыруға жете көңіл бөліне бермейді. Мектеп, мектепке дейінгі ұйым, отбасы әрекеттерінің бірлестігі бала тұлғасын дамытудың басты қағидасы болып табылады. Психологиялық қызмет өкілдері тәрбиешілерге, мұғалімдерге және ата-аналарға ортақ педагогикалық бағдар жүйесін жасап, оларға балалардың дербес ерекшеліктерін зерттеуге, өзара түсінік табуға көмектесуі керек.

Мектепке дейінгі және кіші мектеп жас кезеңінде тұлғаның әлеуметтік белсенділігінің негізін қалыптастыру және дамыту заңдылықтарын зерттеу басты мәселе болып табылады. Әлеуметтік белсенділікті қалыптастырудың психологиялық заңдылықтарын бөліп көрсету үшін адам тұлғасының қалыптасу тұңғышына тереңдеу керек. Мұнда мектепке дейінгі және кіші мектеп жас кезеңі басты орын алады. Қабылдау әрекетінен адамгершілік құндылықтың күрделі түрлеріне дейін, қарапайым ойлаудан шығармашылық қабілеттің көрінуіне дейін, алғашқы күлімсіреу мен жандану процесінен қарым-қатынастың қатпарларын түсінуге дейін, құрдастарымен және үлкендермен қарым-қатынас жасау іскерлігі осының барлығы балалық кезеңде алғаш рет көрінеді. Әлеуметтік белсенділік өзінен-өзі қалыптаспайды, ол баланың әлеуметтенуінің нәтижесі болып табылады.

Қорытындылай келе, әлеуметтік белсенділіктің негіздерін қалыптастыру бала тұлғасының жалпы дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан, балалардың өздері атқаратын қоғамдық міндеттерге

катысты қарапайым әлеуметтік ұсыныстарды өңдеп, олардың үйлесімді дамуы үшін бастамашылдық пен орындаушылық деңгейін жоғарлатуға мүмкіндік беретін әдістерді ұсынған тиімді болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Ануфриев Е.А.* Социальный статус и активность личности (Личность как объект и субъект общественных отношений). — М.: Изд-во МГУ, 1990. — С. 221.
- 2 *Петров А.П.* Социальная активность: сущность, содержание, критерии // Формирование социально активной личности: сущность, проблемы. — Ч. I. — М.: ВЛАДОС, 1995. — С. 14.
- 3 *Рычков А.К.* Некоторые методологические вопросы исследования процесса формирования социально активной личности. — М.: Педагогика, 2001. — С. 24.
- 4 *Битинас Б.П., Бочарова В.Г. и др.* Социальное воспитание учащихся (основные теоретические положения). — М.: Просвещение, 1990. — 215 с.

М.М.Иманбеков, У.М.Конхашова

Психолого-педагогические основы формирования социальной активности личности

Авторы рассматривают актуальные проблемы формирования социальной активности личности в дошкольном и младшем школьном возрасте. Опираясь на исследования, раскрывают особенности возникновения и развития социальной активности в детском возрасте, психолого-педагогические условия, направления, которые способствуют становлению инициативности и самостоятельности личности. Проявление инициативы и исполнительности обусловлено многими факторами, в том числе уровнем общего развития личности, укладом жизни и деятельности детей, спецификой взаимодействия ребенка с окружающей социальной действительностью. Авторы показывают, что в детском возрасте возникают и развиваются только первоначальные основы социальной активности в доступных для дошкольников и младших школьников видах деятельности.

In the article it is considered the actual problems of formation the social activity of personality in early pre-school and school age. The authors of the article were based on the investigations, and at the same time create the peculiarities of origin and development of the social activity in childhood, the psycho-pedagogical conditions and directions, which promote the formation of initiative and self-dependence of the personality. Initiative and diligence due to many factors, including the level of overall development of personality, lifestyle and activities for children, the specifics of the surrounding social reality. The article presents the idea that as children arises and develops only the original foundations of social activity available for preschool and primary school children activities.